

Julius Kuperjanov Paju lahingus

Urmas Salo

Julius Kuperjanov on üks Eesti Vabadussõja tuntumaid kangelasi, kellest sai legend juba eluajal. Ka partisanide pataljoni¹ juhi haavatasamine ägedas ja ohvriterohkes Paju lahingus 31. jaanuaril 1919 ning surm on seotud paljude legendidega. Kõrvuti Kuperjanovi isikliku kangelaslikkuse esiletõstmisega on teda aga süüdistatud kiirustamise tõttu suurte kaotuste põhjustamises. Kuidas olid asjalood tegelikult?

Uudne käsitus Paju lahingus osalenud jõududest, kaotustest, lahingu eelloost ja probleemsetest üksikasjadest ilmus käesoleva artikli autori sulest 2000. aastal Ajaloolises Ajakirjas.² Järgnevalt on püütud nii arhiividokumentide, ajaloouurimuste kui ka mälestuste põhjal anda põhjalikum ülevaa-

de Julius Kuperjanovi viimastest elupäevadest. Kuna Kuperjanovi partisanide pataljoni arhiividokumentid on lahingu asjus väga puudulikud, tuleb paljuski tugineda ikkagi subjektiivsetele mälestustele.

Kõigepealt tuleb märkida, et palju andmeid Kuperjanovi viimastest elupäevadest leidub tema abikaasa Alice Kuperjanovi 1937. aastal avaldatud mälestusteraamatus.³ Eduard Grossschmidt mälestusteraamatus “Pealuu märgi all”⁴ on Paju lahingut kujutatud heroiseerivalt ja fantaasiarohkelt, kuna kirjutaja ise tollal pataljonis ei teeninud. Kolonel Karl Partsi mälestusteraamat “Kas võit või surm” (2. raamat)⁵ on objektiivsem ning selles on antud ka kriitiline hinnang lahingu juhtimisele. Evald Laasi on 1991. a. il-

¹ Väeosa nimetus 21. jaanuarist 1919 oli üleleitnant Kuperjanovi partisanide pataljon ja seda kasutati igal tasandil. Kuperjanovi nime andmine pataljonile 2002. a. märtsis kinnistas reaalsust formaalselt. Nimeused Tartumaa kaitsepataljon või Tartu partisanipataljon on ilmselt hilisemad leiutised.

² U. Salo. Paju lahing: müüt ja tegelikkus. – Ajalooline Ajakiri 2000, nr. 3, lk. 69–96.

³ A. Kuperjanov. Julius Kuperjanovi kaaslasena Saksa okupatsioonist Paju lahinguni. Tartu, 1937.

⁴ E. Grossschmidt. Pealuu märgi all. Mälestusi Kuperjanovi partisanide sõjaretkilt. Tallinn, 1995 (I trükk: Tartu, 1935).

⁵ K. Parts. Kas võit või surm. Mälestusi võitluspäevilt isamaa eest, 2. kd. Tallinn, 1991 (I trükk 1931).

munud artiklis⁶ ebaobjektiivsete allikate põhjal J. Kuperjanovit kritiseerinud.

Julius Kuperjanovi roll Paju lahingus

Ülemleitnant⁷ Julius Kuperjanovi osatähstust Paju lahingu juhtimises on selgelt ületähstustatud ja seetõttu on ta langenud ka ebaõiglase kriitika ohvriks. Kuperjanov oli küll auahne ja tormakas juht, kuid Paju lahingu suuri kaotusi poleks ta üksi ära hoida saanud.

Valga operatsiooni juhtis Põhja Poegade Rügemendi ülem ooberst (kolonel) Hans Kalm,⁸ kellele olid alates 28. jaanuarist peale soomlaste allutatud ka Kuperjanovi partisanide pataljon, Tartu vabatahtlike pataljon ja soomusrongid. Ooberst Kalm jõudis oma väeosaaga Sangaste raudteejaama (asub praeguses Tsirguliinas) alles 30. jaanuari õhtupoolikul, sest kiirustamise tõttu juhtus Tartu ja Elva vahel raudteeõnnetus.⁹ Esialgu 30. jaanuariks kavandatud pealetung jäi ära, ehkki sellega oleks Paju lahingut välditud. Ettenihutatud positsioonil Paju mõisas olnud partisanide 3. rood koos 1. roodu rühmaga jäi toetuseta (partisanid olid vallutanud mõisa kell kaks päeval).

30. jaanuari õhtul kella 7 paiku pidas ooberst H. Kalm Sangaste jaamas soomusrongil nõu J. Kuperjanovi ja soomusrongide juhataja kapten Anton Irvega. Seal ei arutatud mitte Paju mõisa vallutamist, nagu on kirjutatud E. Laasi, vaid Valga vallutamist. Ooberst Kalm tahtis väsinud ja kaotusi kandnud partisanid määrata reservi ja saata pealetungil ette soomlased. J. Kuperjanov selle-

ga arusaadavalt ei nõustunud: “Kuperjanovlased on senini igal pool olnud esimesed ja on seda nüüdki!” Tal õnnestuski Kalm ümber veenda. Kell 19.30 ooberst Kalmu antud operatiivkäsu nr. 4 järgi pidid partisanid koos soomusrongidega tungima Valga peale edasi Tartu–Valga raudtee ja maantee suunal. Põhja Poegade I pataljon pidi liikuma nende järel reservina ja suurtükivägi toetama vajadusel jalaväeosasid.¹⁰

Enne keskööd vallutasid Läti punakütid ülekaalukate jõududega üsna kerge vaevaga Paju mõisa tagasi. Kalm ei osanud Paju mõisa kaitsepositsiooni olulisust Valga kaitses hinnata ega teinud pealetungiplaani ümber, kuigi olukord oli märgatavalt muutunud. Ees pidid liikuma ikkagi Kuperjanovi partisanid. Soomusrongid ei saanud Sangaste ja Paju mõisa vahel purustatud sildade tõttu edasi liikuda ega pealetungijaid suurtükitelega toetada. Kalmu põhieesmärk oli enne otsustavat pealetungi lõigata ära Valgast väljuvad raudteed, et saada rohkem sõjasaaki. Selleks saatis ta oma rügemendi II pataljoni Valga–Võru raudteed purustama. Kalm venitas ka pealetungi algusega, sest ta ootas teateid nii mainitud raudteeliini kui ka Valga–Volmari (Valmiera) raudteel Säde jõe silla purustamisest. Varahommikul hämaruses alustatud pealetung oleks kahtlemata palju edukam olnud. Kaks korda saatis Kalm järelepärimise kindral Wetzterile Lõunarinde staapi. Säde raudteesilda ei suudetud aga purustada ning kell 8.20 ja veel kord kell 10 nõudis Lõunarinde staap kiiremat ja energilisemat pealetungi, Valga operatsiooni täitmist.¹¹

⁶ E. Laasi. Paju lahing. – Horisont 1991, nr. 2, lk. 20–23.

⁷ Arhiividokumentides on Kuperjanovi auaste Vabadussõja algul kasutatud Saksa auastmete süsteemis ülemleitnant. Vene ja eesti süsteemi järgi oli see leitnant.

⁸ Hans Kalm (1889–1981) oli eestlane, Soome Vabadussõjas 1918 vabatahtlike pataljoni, hiljem rügemendi ülem, VR I/1 ja II/3.

⁹ V. Helanen. Suomalaiset Viron Vapaussodassa. Helsinki, 1921, lk. 369–371; H. Kalm. Pohjan Poikain retki. Porvoo, 1921, lk. 44–46, 317–318.

¹⁰ Vabadusmonument. II. Tallinn, 1936, lk. 230–231; A. Kuusental. Paju lahing 31.01.19 (käsikiri). – ERA, f. 2124, n. 3, s. 513, l. 16–19; E. Õunapuu. Meie vägede operatiivne ja taktikaline juhtimine vastupealetungi kestel Lõunarindel 1919. a. jaanuaris ja veebruaris (käsikiri). Tallinn, 1939. – ERA f. 495, n. 12, s. 837, l. 77–78; H. Kalm. Pohjan Poikain retki, lk. 48–50; E. Laasi. Paju lahing, lk. 21; Eesti Vabadussõda 1918–1920, I kd. Tallinn, 1996, lk. 428; E. Laaman. Soomusrongide diviisi Vabadussõjas, I kd. Tallinn, 1923, lk. 185–186; A. Kuperjanov. Julius Kuperjanovi kaaslasena..., lk. 117.

¹¹ ERA, f. 560, n. 1, s. 48, l. 296, 299; A. Kuusental. Paju lahing, l. 34–35; E. Õunapuu. Meie vägede..., lk. 78–79.

Kalm otsustas Säde silla ise purustada Paju mõisa rajooni paigutatud suurtükipatarei tulega. Kell 10.45 andis ooberst Kalm leitnant Kuperjanovile ja soomlaste suurtükiväegrupi ülemale major A. Snellmanile käsu vallutada Paju mõis, et paigutada sinna suurtükipatarei. Tiivakaitseks saadeti Puulõikaja-Varna teele soomlaste 2. kompanii. J. Kuperjanov sai käsu kätte kell 11.45.¹² Kuna ta oli eelmisel õhtul võtnud enda pataljoni peale ülesande liikuda ees, ei lubanud tema uhkus ka olukorra muutudes sellest loobuda. Kahtlemata oli teda ärritanud ka partisanide õine taandumine mõisast. Kuperjanov lootis soomlaste suurtükiväe toetusel ülesande siiski julge otserünnakuga täita. Pealetungi ettevalmistamiseks kulus veel aega ja rünnakut suudeti alustada alles keskpäeval, kell 12.40. Suurtükitald alustati varem.

Kas pealetungi algusega oleks tulnud viivitada, et ära oodata parandatava raudteesisilla taga seisvad soomusrongid? On teada, et kapten Irv soovitas hommikul soomusrongil käinud Kuperjanovil seda teha. Kuperjanov otsustas siiski täita saadud lahingukäsk, mis vastas tema enda plaanidele. Teistsuguse käsu oleks võinud olukorda õigemini hinnates anda vaid oberst Kalm. Ei saa pidada päris õigeks H. Kalmu ja hilisema partisanide pataljoni ülema kolonelleitnant Jaan Undi kriitikat Kuperjanovi aadressil, nagu oleks ta operatsiooni enneaegselt alustanud või väeosa mõtlematult hävitavasse lahingusse viinud.¹³ 2. diviisi ülema kolonel Viktor Puskarri negatiivse suhtumise taga Kuperjanovisse olid ilmselt ka isiklikud vastuolud (Puskar tahtis pärast Tartu vabastamist partisanide väeosa senisel kujul likvideerida).¹⁴

Kalmu tegevust on oma mälestustes kritiseerinud Põhja Poegade I pataljoni ülem jäägrileitnant Erkki Hannula ja kolonel Karl

Parts ning oma uurimistöodes A. Kuusental ja E. Õunapuu. Ametlikus Vabadussõja ajaloos otsest kriitikat muidugi välditi.¹⁵ Paistab, et nii Kuperjanov kui ka Kalm alahindasid vastase tugevust ja Paju kaitsepositsiooni võimalusi. Kalmu arvestusel olid vastase peajõud Valgas. Kuperjanov kasutas lahingus tõesti otserünnaku taktikat (mis oli levinud Vene armees maailmasõjas), kuid pealetungi suunad olid operatiivkäsus määratud. Tiivalt pidid ründama soomlased. Varem oli Kuperjanovile taganud edu just kiire ja hoogne rünnak, kuid nüüd venis pealetungi algus mitte tema süül. Pealetungi alustamist on õigustatud vajadusega mitte anda vastasele aega jõude koondada. Sellele võiks lisada punase terrori ohu. Nagu teada, oli mahalaskmisi Valgas alustatud juba ligi kümme päeva varem ja iga tund võis maksta inimelusid.

Julius Kuperjanov lahingu eel

Kuperjanovi pataljoni staap asus 30. jaanuari õhtul Laane talus. Laane talu pere, Johansonid olid O. Kiisi teatel Kuperjanovi hõimlased, võimalik, et tema abikaasa Alice – neiu põlvnimega Johanson – sugulased. Peale J. Kuperjanovi ööbisid Laanel tema abikaasa, adjutant leitnant Nikolai Piip ning veel umbes 15–20 sõdurit.¹⁶

Laane talus õhtul ja öösel toimunust on oma mälestustes rääkinud Jakob Maa. Umbes kella üheksa paiku õhtul, kui mõisas puhkes tulevahetus, väljus Kuperjanov koos kaaslastega. Hiljem öösel kurjustas ta oma 3. roodu meestega, kes olid liiga kergesti mõisast välja taganenud, ning teistega, kes appi ei läinud. Pärast Kuperjanovi tagasitulekut toimus talus kesköö paiku nõupidamine. Lauale laotatud kaardi ümber oli Kuperjanov mitme

¹² ERA, f. 560, n. 1, s. 48, l. 280–281; f. 595, n. 1, s. 9, l. 7–8; E. Õunapuu. Meie vägede..., lk. 79–80.

¹³ H. Visnapuu. Päike ja jõgi. Mälestusi noorusmaalt. Tallinn, 1995, lk. 255; J. Unt. Kirjeldus Paju lahingu eellugudest 6.05.1970. – Laiarööpmeline Soomusrong Nr. 2 Vabadussõjas. Stockholm, 1972, lk. 253–254.

¹⁴ ERA, f. 2124, n. 2, s. 95, l. 125; f. 560, n. 1, s. 48, l. 73–74; E. Laasi. Paju lahing, lk. 21; A. Kuperjanov. Julius Kuperjanovi kaaslasena..., lk. 99.

¹⁵ V. Helanen. Suomalaiset Viron..., lk. 379–380; K. Parts. Kas võit või surm, 2. kd., lk. 125–126; A. Kuusental. Paju lahing, l. 36–37; E. Õunapuu. Meie vägede..., lk. 81–82; Eesti Vabadussõda, I, lk. 428–432.

¹⁶ O. Kiisa ja J. Maa seletused J. Saidlolle, 13. ja 14.06.1936. – ERA, f. 2124, n. 1, s. 345.

ohvitseri ja Laane talu peremehe Matt Johansoniga. Läheduses viibis ka proua Kuperjanov. Taluperemees Matt hoiatas otse mõisa peale minemast ja soovitas rünnata kahelt poolt, et mõisat suurema vaevata kätte saada. J. Maa järgi ütles Kuperjanov seepeale: "Oleme Tartust otse siia tulnud ja läheme otse õhtuks Valka sauna." Pärast arutelu jagas Kuperjanov oma ohvitseridele käsud päevaseks pealetungiks. Pealetung pidi algama hommikul kella 11 paiku. Enne seda pidi tehtama luuret, et vaenlase jõudusid selgitada. Soomlased käisid Kuperjanovi juures koidikul ja siis peeti kiirustades kaardi juures nõu. Kuperjanov lahkus talust kella 9–10 paiku ja tagasi enam ei tulnud.¹⁷

Alice Kuperjanovi mälestusteraamatus¹⁸ on sündmused esitatud mõneti erinevalt. Ta jõudis Laane tallu pärast keskööd ning leidis välisriietes Kuperjanovi toas väikse laua juures küünlavalgel kaarti uurimas. Natukese aja pärast saabusid kaks soome ohvitseri, et arutada, kuhu järgmisel hommikul patareid üles seada. Suurtükid otsustati juba vara, umbes kella 6 paiku pimeduse katte all välja tuua. Kokkuleppe kohaselt pidid soomlased enne veel Kuperjanovi juurde tulema. Pärast seda oli Kuperjanov optimistlikus meeleolus, sest võis loota oma ja soomlaste suurtükitele toetusele. Arhiivimaterjalide põhjal saatis Kuperjanov kell 2.30 öösel soomlaste suurtükiväegrupi ülemale major Snellmanile teate oma suurtükipatarei asukohast ja laskemoona hulgast.¹⁹ 30. jaanuari hilisõhtul pidasid partisanide pataljoni ohvitserid ilma Kuperjanovita nõu ka Kauniste (Koniste) talus, kus paiknes 2. rood.²⁰

Kuperjanov sai öösel ainult natukene puha. Kõik magasid täisriietes, kasukas seljas ja müts peas, valmis igaks üllatuseks. Kuperjanovil oli kaarditasku vöö ja mauser rihmaga kaelas. Iga krabina peale ärkas ta

üles. Magamist segasid ka pidevalt teadete-ga tulevad sõdurid.²¹

Varahommikul ei ilmunud soomlased patareid asukoha järele vaatamiseks kohale. Kell 10 tuli aga teateid, et punaste ahelikud liiguvad paremalt tiivalt Tõlliste metsa, et partisaane ümber haarata. Valgenemise järel ilmusid nähtavale punaste soomusrongid ja maanteetele soomusauto. Kuperjanov otsustas vaenlase haaramiskatsele vastata edasitungiga. Soomlased ilmusid kella 10 paiku ja siis min-di patareide seisukohti vaatama. Lipnik Paul Vannamb leitnant Eduard Saare 2. roodust saadeti varahommikul Paju mõisa luurele. Tagasi tulles teatas ta, et vaenlasi on mõisas palju. Ilmselt kella 9–10 paiku käis Kauniste talus Kuperjanov ühes soome ohvitseriga. Alice läks abikaasa soovitusel tagasi Tõlliste sidumispunkti.²²

Kuperjanov oli pärast suurtükkide paigutamist pöördunud veel Laane tallu tagasi. Ta laskis pisut süüa valmistada ja einetas koos adjutandi ja paari kirjutajaga. Laua juures öelnud Kuperjanov, et tal on täna pisut räbal tunne. Natuke hiljem päevakäsku kirjutades määranud ta endale kolm asetäitjat: leitnant Piibu, leitnant Saare ja lipnik Riivese. See olnud A. Kuperjanovi ja teiste mälestuste järgi esmakordne juhtum, kui Kuperjanov seda tegi.²³ Ilmselt aimas ta raskeid kaotusi ette. Leitnant Piip sai haavata, leitnant Saar surma ja ainult kolmas asetäitja – lipnik Riives, 1. roodu ülem –, jäi terveks. Tegelikult on kõigis Kuperjanovi operatiivkäskudes alates 24. jaanuarist määratud kaks asetäitjat, ka viimases (nr. 4), mis anti välja ilmselt 31. jaanuari hommikul. See operatiivkäsk oli koostatud ooberst Kalmu eelmisel õhtul antud operatiivkäsu põhjal enne pealetungikäsu saamist (kell 11.45). Asetäitjateks olid määratud leitnant Piip ja lipnik Riives. Seda kinnitab lipnik Riivese poolt 3.

¹⁷ J. Maa ja O. Kiisa seletused; J. Soodla (?) mälestused (SD 157-35, 36). – ERA, f. 2124, n. 1, s. 345.

¹⁸ A. Kuperjanov. Julius Kuperjanovi kaaslasena..., lk. 118.

¹⁹ ERA, f. 560, n. 1, s. 48, l. 80p.

²⁰ K. Varese seletus J. Saidlolle, 14.06.1936. – ERA, f. 2124, n. 1, s. 345.

²¹ A. Kuperjanov. Julius Kuperjanovi kaaslasena..., lk. 119.

²² E. Kuperjanovi mälestused, O. Varese seletus. – ERA, f. 2124, n. 1, s. 345; A. Kuperjanov. Julius Kuperjanovi kaaslasena..., lk. 119–120.

²³ E. Laaman. Soomusrongide diviis..., lk. 187; A. Kuperjanov. Julius Kuperjanovi kaaslasena..., lk. 120.

veebruariil välja antud päevakäsk nr. 25.²⁴ Operatiivkäsku, kus on määratud kolm asetaijat, pole õnnestunud arhiivist leida.

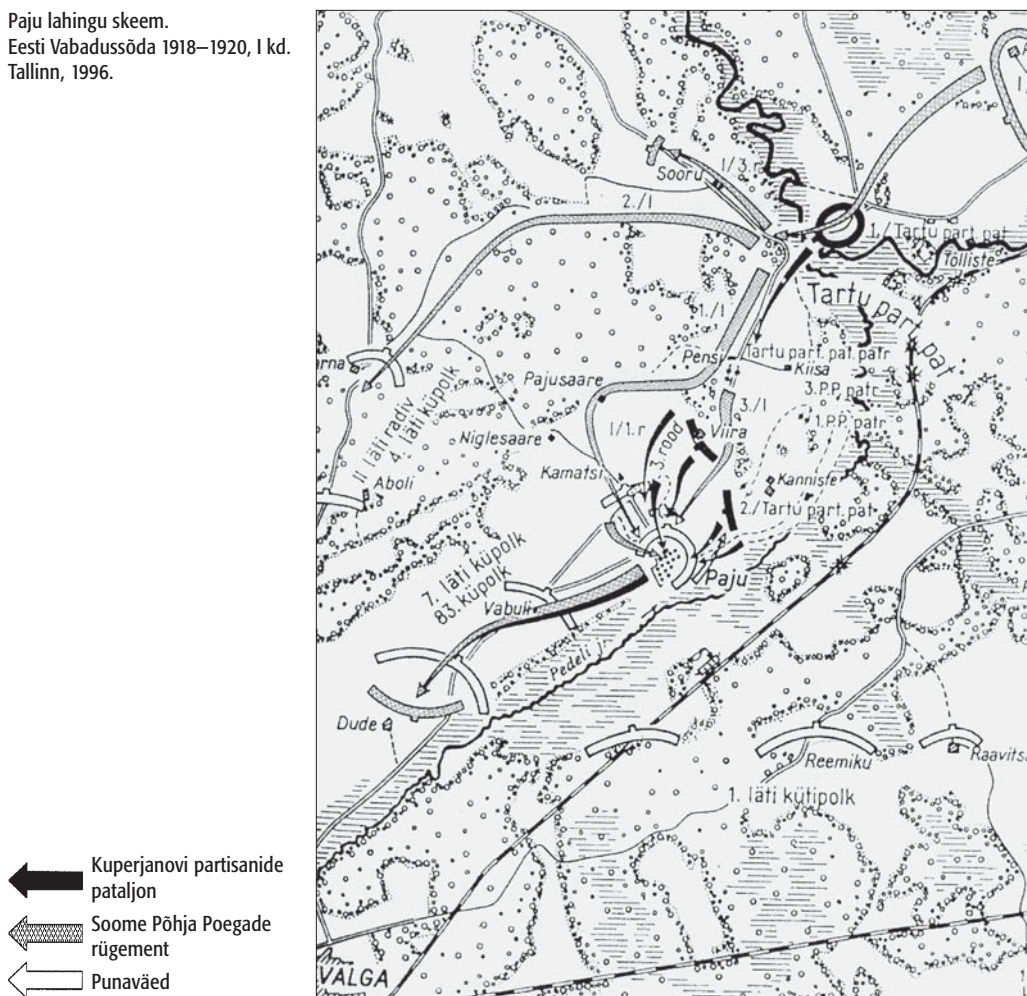
Kell 11.45 sai Kuperjanov kätte Paju ära võtmise käsu. Kohe andis ta oma roodudele suunad ja pärast kella 12.40 (mõnedel allikail kell 12.10) algas pealetung. Kuperjanov ei lubanud kiirustamise tõttu meestele enne lahingut enam sooja lõunasööki. Ta ütles, et võtame enne mõisa ära, siis teeme kõva lõuna Valgas. Eriti kannatasid seeläbi 3. roodu mehed, kel oli punaste suurtükikivile tõttu ka õhtul soe söök saamata jäänud.²⁵

J. Kuperjanov lahinguväljal ja haavatasamine

Julius Kuperjanovi haavatasamisega on põimunud mitmed legendid. Tõsiseltvõetavate allikate puudusel on raske kindlaks teha, mis on tõsi ja mis väljamõeldis või liialdus.

Enamiku lahingukirjelduste järgi sai Kuperjanov haavata pärast seda, kui vasakul tiival asus pealetungile 2. rood. Kuperjanov olevat viinud punaste surve all kõikuma lõõnud 2. roodule appi 3. roodu ja päästnud kriitilise seisukorra (pannud taganemise seisma).

Paju lahingu skeem.
Eesti Vabadussõda 1918–1920, I kd.
Tallinn, 1996.

²⁴ ERA, f. 2124, n. 1, s. 345; f. 560, n. 1, s. 1, l. 46.

²⁵ Enne lahingut peeti soovitavaks söömist vältida, et kõhuhaavad oleks vähem ohtlikud.

Siis tabanudki teda vaenlase kuul. Grossschmidti, Hanko ja Laasi järgi löödi enne seda rivist välja kogu 2. roodu juhtkond.²⁶ Allikate ja teiste kirjelduste järgi sai Kuperjanov siiski varem haavata. Hilisem pataljoniülem J. Unt, kes küll ise lahingus ei osalenud, teadis, et Kuperjanov oli haavataasaamisel 3. roodu juures ahelikus. 3. roodu kuulipildur Albert Urgard, kes oli pealetungil roodu aheliku paremal tiival, nägi Kuperjanovit tagapool binokliga vaatamas. Sama roodu sõduri Oskar Terna mälestuste järgi oli Kuperjanov ahelikus temast kolmas. Udo Einsildi mälestuste põhjal tuli Kuperjanov 3. roodu vasemale tiivale.²⁷ Lahingukirjelduste ja skeemi alusel paistab, et 2. ja 3. roodu ahelike tiivad kokku ei puutunud. Kuperjanovi liikumine jõe pool asuva 2. roodu aheliku juurde tundub kahtlane. 3. roodu meeste viimine mitusada meetrit Pedeli jõe pool asuva 2. roodu juurde oleks nõrgestanud pealetungijate maanteepoolset tiiba. Toetuseks võidi 3. roodu ahelikku nihutada mõnevõrra jõe poole. Eri allikate põhjal võib arvata, et Kuperjanov oli 3. roodu aheliku vasakul tiival. Rood oli vaenlase tule all peatunud umbes 400 m kaugusel mõisast.

Haavataasaamise aeg oleks tavakäsitluse järgi umbes kell 14, see on aeg, millal olevat alustanud pealetungi 2. rood. Haigusloos on haavataasaamise ajaks märgitud 13.30.²⁸ On võimalik, et see toimus veel 15 minutit varem, kell 13.15. A. Kuperjanovi mälestusteraamatu kohaselt jõuti kell 14 haavatuga San-

gaste raudteejaama. Enne seda viidi Kuperjanov lahinguväljalt sidumispunkti ja seoti haavad. Kuusentali uurimuse järgi algas 2. roodu pealetung kell 13, seega võis partisanide ülem veerand kaks haavata saada.²⁹ J. Grossi ja T. Mihkelsoni mälestuste järgi lähenesid Kuperjanovi evakueerimise ajal lahinguväljale soomlased. Põhja Pojad jõudsid nende endi andmetel lahinguväljale aga (umbes) kell 13.30.³⁰

Mitmes kirjelduses on märgitud, et Kuperjanov sai lahinguväljal olla veerand tundi, või seda, et ta sai haavata veidi aega pärast tulevahetuse algust. Arvatavasti oli ta algul ahelikust tagapool ja läks eeslinile 3. roodu aheliku juurde pärast selle pealetungi seiskumist, ehk umbes kell 13. Tavaliselt saatis ta rünnakule oma roodud ja vajadusel sekus lahingu käiku. A. Kuperjanovi järgi toodi Tõlliste sidumispunkti mitu haavatut, enne kui ta sai abikaasa haavataasaamisest teada. J. Kuperjanov võis olla aga eestlastest esimene, kes selles lahingus surmahaava sai.³¹

O. Pirni ja E. Laamani järgi tabas Kuperjanovit vastase soomusrongilt lastud kuul. J. Urmi mälestuste kohaselt oli vaenlase tuli eriti maruline Kuperjanovi haavataasaamise ajal lõuna paiku ja eelkõige raudtee sihist.³² Haavade iseloom aga eelnevat ei kinnita. Kirurgiaeksperti professor Lembit Roostari arvates võis kuul tulla kuni 500 m kauguselt.³³ Raudtee on mõisast aga umbes ühe kilomeetri kaugusel ja seega pidi kuul lendama ikkagi mõisast, võimalik, et raudteepoolselt küljelt.

²⁶ E. Grossschmidt. Pealuu märgi all, lk. 32–33; A. Hanko. Leitnant Julius Kuperjanov. Partisanide löögivaimu kehastaja. Tallinn, 1936 (reprint), lk. 42; E. Laasi. Paju lahing, lk. 22.

²⁷ J. Undi kiri A. Kuusentalile (6.12.1933). – ERA, f. 2124, n. 3, s. 513, l. 39p; A. U. (A. Urgardi?) mälestused (1928), l. 7, O. Terna mälestused (1932), l. 5. – ERA, f. 560, n. 1, s. 66; U. Einsildi mälestused. – ERA, f. 2124, n. 1, s. 345.

²⁸ J. Kuperjanovi haiguslugu. – ERA, f. 2124, n. 2, s. 540, l. 20.

²⁹ A. Kuperjanov. Julius Kuperjanovi kaaslasena..., lk. 125; A. Kuusental. Paju lahing, l. 20.

³⁰ T. Mihkelsoni seletus J. Saidlole, 14.06.1936. – ERA, f. 2124, n. 1, s. 345; J. Gross. Sangaste mees jutustab mälestusi sõjakangelasest. – Kuperjanov aimas oma saatuslikku sõjaretke. Rahvaleht 31.01.1939; H. Kalm. Pohjan Poikain retki, lk. 59, 322.

³¹ E. Kuperjanovi mälestused, J. Soodla mälestused; J. Soodla. Paju lahing 31. jaanuaril 1919. Valga, 1938. – ERA, f. 2124, n. 2, s. 541; E. Laaman. Soomusrongide diviis..., I, lk. 187; K. Parts. Kas võit või surm, 2. kd., lk. 118; A. Kuperjanov. Julius Kuperjanovi kaaslasena..., lk. 123.

³² J. Urmi mälestused, l. 5. – ERA, f. 2124, n. 1, s. 345; O. Pirn. Ülevaade Kuperjanovi partisanide ajaloost (käsikiri), 1936 (?), l. 62; E. Laaman. Soomusrongide diviis..., I, lk. 187.

³³ Prof. L. Roostari eksperthinnang Julius Kuperjanovi haigusloole, juuni 1999. Professor Lembit Roostar oli 1999 TÜ Kardioloogiakliiniku kardiotorakaalkirurgia õppetooli juhataja, praegu emeritprofessor.

Paju lahingu toimumispaik.
Foto: Urmas Salo, 2000

J. Kuperjanovi haavataasaamise
koht. Foto: Urmas Salo, 2000

Eduard Kuperjanov on enne venna haavataasaamise kirjeldust märkinud, et mõisast tulistasid 3 kuulipildujat ja püssid.³⁴

Haavataasaamise täpne koht pole määratletud. 3. rood tungis mõisa peale maanteest vasakul Vare metsa lõunaservalt üle põldude. Vare (Viira) talu peremehe isa Peeter Mihkelsoni jutu järgi oli selleks kohaks sõnnikuhunnikute mõisapoolne nurk mõisa väljal (600–700 m talust). Kuperjanov olevat seal, püstol käes, tulistanud ja siis maha langenud.³⁵ Tegelikuses vaevalt ta nii kaugelt eristatav oli. Arvestades aga, et mainitud koht asus kaardi järgi mõisa kaitseliinist (pargi

servast) umbes 500 m kaugusel, võis Kuperjanov selles kandis siiski haavata saada. J. Urmi teatel jäi 3. rood seisma Paju mõisa ees mäekaldal asuvate sõnnikuhunnikute varju.³⁶

Jutt, et mehi liialt tagant sundinud Kuperjanovi lasid selja tagant maha ta omad partisaanid, pärineb ilmselt Nõukogude allikaist ega oma mingit tõestust. Isegi kui oleks leitud selline Kuperjanovi peale vimma kandev mees, poleks ta julgenud seda teha päise päeva ajal lahinguväljal, kus ümberringi teised mehed.

Mitme kirjelduse kohaselt juhtis Kuperjanov lahingut külmavereliselt kogu aeg püs-

³⁴ E. Kuperjanovi mälestused.

³⁵ T. Mihkelsoni seletus.

³⁶ J. Urmi mälestused, l. 5.

ti seistes ja sai nii haavata. Grossschmidti järgi liikus ülem ahelike taga kogu aeg püsti ja karjus käsklusi. Sõdurid soovitasid tal maha heita, kuid juht ei teinud sellest väljagi.³⁷ O. Terna mälestuste kohaselt tabasid Kuperjanovit kuulid, kui ta tõusis püsti, et mehi edasi viia. Mõnedes mälestustes väidetakse muud. Ühe 3. roodu ohvitseri (J. Soodla) mälestuste järgi sai Kuperjanov haavata lumel pikali olles soomusrongilt tulnud kuulist. 3. roodu kuulipilduri A. Urgardi meenutuste kohaselt seisis ülem tõesti püsti, kui ahelik oli kuulirahe all pikali. Veidi hiljem nägi ta aga Kuperjanovit ahelikust tagapool põlvedele laskuvat ja mõne hetke pärast lamamas, toetudes vasakule küünarnukile. Seejuures jätkas ta binokliga vaatamist. Pärast seda levis ahelikus teade, et Kuperjanov on haavatud. J. Unti kirjas Kuusentalile on öeldud, et Kuperjanov sai haavata 3. roodu juures, kui ta lamas ahelikus.³⁸ Haava iseloom (suund) näitab aga, et ta oli haavamise hetkel kummargil või kükakil, mitte täiesti püsti ega pikali. Teatud aja võis Kuperjanov enne haavatasamist lahinguväljal tõesti püsti seista, et mehi julgustada. Vaevalt on aga usutav, et ta ägeda tule all kogu aeg püsti seisis ja end vaenlastele sihtmärgiks seadis.

Grossschmidti ja Laamani kirjelduse järgi kutsus Kuperjanov äkiliselt ühe lähedalasuva sõduri enda juurde ja käskis vaadata, mis viga on: "Ölg on valus." Seejärel varisenud kuulist rinda haavata saanud Kuperjanov kokku. Sellest võiks järeldada, et Kuperjanovit tabas kaks kuuli: üks kätte ja teine rinda. Arvestada tuleb aga seda, et õlahaav võis anda algul valusamalt tunda kui rinna-, s.t. kopsuhaav, sest õlavarres on palju närve. Kahe kuuli tabamust on oma mälestuses arvanud O. Terna.³⁹

Ambulantsis Kiisa talus olnud O. Kiisa isa

(taluperemehe) seletuse järgi oli püssikuul eest rinnast sisse tunginud ja väljunud selja poolt puusa lähedalt. Haigusloo järgi läbis tas kuul vasaku õlavarre pehme osa ja tungis rindu küljelt 5. roide vahekohtalt. Kuul vigastas raskelt vasakut kopsu (õhkrind), riivas südant ning pörkas vastu rindkere äärt. Arstide arvates võis kuuli mantel või südamik puruneda ja üks rikošeteerunud tükk vigastada diafragma ülaosa, maksa, neere ja sisikonda. Kas kuul jäi kehasse, pole haigusloos kirjas.⁴⁰ Professor L. Roostari hinnangul läks kuul poolviltu läbi keha, vigastades maksa ja paremat neeru ning purustades diafragma. Südames polnud läbivat vigastust ja kõhu sisikonna vigastus pole kindel.⁴¹

Kuperjanovi evakueerimine ja surm

Pilt Kuperjanovi evakueerimisest on mälestustes erinev. Vabadusristi (VR II/3) saanud kapral Hugo Nigulase kangelasteo kirjeldusest selgub, et tema kandis haavatud Kuperjanovi lahinguväljalt kuulipildujatule alt minema. 1919. a. jaanuaris oli H. Nigulas reamees ja teenis 3. roodus. A. Urgardi mälestuste järgi abistasid haavatut partisanid Rudolf Hagel ja August Petulai, kes teenisid samas roodus. See kõik kinnitab Kuperjanovi viibimist 3. roodu aheliku juures. Grossschmidti jutustuses kandsid paar meest küürutades Kuperjanovi lahinguväljalt ära.⁴²

3. roodu sõduri Oskar Terna mälestuste järgi olid haavatasamise koha lähedal, umbes 50 sammu kaugusel väljal ühes lohus hobused tagavaralaskemoonaga. Üks regi tühjendati kuulikastidest ja sellega evakueeriti Kuperjanov. Sangastest pärit vabatahtliku Juhan Grossi mälestuste järgi viis tema oma hobusega Kuperjanovi lahinguväljalt mine-

³⁷ E. Grossschmidt. Pealuu märgi all, lk. 33; K. Parts. Kas võit või surm, 2. kd., lk. 117.

³⁸ O. Terna mälestused, l. 5; A. Urgardi mälestused, l. 7; J. Soodla mälestused; J. Undi kiri A. Kuusentalile, l. 39p.

³⁹ O. Terna mälestused, l. 5; E. Grossschmidt. Pealuu märgi all, lk. 33; E. Laaman. Soomusrongide diviis..., lk. 187.

⁴⁰ O. Kiisa seletus; J. Kuperjanovi haiguslugu, l. 20.

⁴¹ Prof. L. Roostari eksperthinnang.

⁴² ERA, f. 560, n. 1, s. 26, l. 67; A. Urgardi mälestused, l. 7; E. Grossschmidt. Pealuu märgi all, lk. 33.

ma. Ta oli padrunikoormaga metsaserval, kui üks sõdur tõi joostes teate pealiku haavataasaamisest. Padrunikoorem tõugati maha ja sõideti haavatule järele. Kuperjanov lamas lumel külili, silmad kinni. Ta ei oianud, kuigi keha tõmbles hingamisel valust. Reelee tõstmisel ütles Kuperjanov ainult: "Ettevaatlikult, ettevaatlikult!" T. Mihkelsoni mälestuste järgi kasutati evakueerimiseks oja orus kuulipilduja jaoks olnud hobust.⁴³ Kuperjanov toimetati sidumispunkti pärast seda, kui soomlased olid läinud ojakaldast üles mõisa peale, mis toimus umbes kell 13.30.

Loogiliselt tundub õige selline variant, et kõigepealt kanti Kuperjanov tule alt ära väljal olevasse lohku või mäenõlvalt allapoole ja edasi viidi hobusega reel.

Kuperjanov lasi end viia soomlaste sidumispunkti, sest see oli lahinguplatsile lähemal ja pealegi viibis partisanide pataljoni sidumispunktis Tõllistes tema abikaasa Alice. Soomlaste järgi oli nende pataljoni sidumispunkt Vare (Viira) talus. Mälestuste põhjal sai Kuperjanov esmaabi aga soomlaste suurtükipatarei sidumispunktis, mis asus patarei staabi juures Kiisa talus (teistel andmetel Ala-Laane talus). Põrandale asetatud Kuperjanovi haavad sidus proua Pahlsson ja teda aitas Martta Henriksson. O. Kiisa seletuse järgi oli haav juba kergelt seotud, kuid Soome õed sidusid selle uuesti. Kuperjanov Kiisal ei rääkinud, liigutas vaid huuli. Kuperjanovi tallu toonud noorem vend Eduard andis talle aegajalt pudelist juua.⁴⁴

Sidumispunktist viidi haavatud Kuperjanov reega Sangaste jaama. Teda saatsid vend Eduard ja tädipoeg Oskar Rafael, kes ka teenisid pataljonis. Kuperjanov oli meelemärkusel, kuid tal oli raske rääkida. Tõllistes vaatas haavatu üle ka Kuperjanovi pataljoni arst dr. Raud. A. Kuperjanov sai varjamisest hoo-

limata abikaasa haavataasaamisest teada ja jõudis poolel teel Tõllistest Sangastesse haavatule järele. Grosschmidti jutustus, kuidas haavatud Kuperjanov Sangaste sidumispunktis silmad lahti teeb ja abikaasalt mausrit küsib, et korda luua, on ilmselt legend. A. Kuperjanovi jutustuses sellist episoodi pole, ja ta haav oli liiga raske, et seda uskuda.⁴⁵

Kell 14 viidi Kuperjanov Sangaste jaamas sanitaarrongile. Rong oli moodustatud kaubavagunitest, mille külgedele olid kinnitatud laud haavatute asetamiseks. Abikaasal õnnestus vagunipõrandale asetatud J. Kuperjanovile alla saada vedrumadrats. Soojendamiseks oli vagunis raudahi, kuid sees oli ikkagi külm. Esialgu öeldi, et kõrgemalt poolt tulnud korralduse kohaselt tuleb Kuperjanov erirongiga kiiresti Tartu saata. Seda ei tehtud, sest haavatuid toodi järjest juurde. Kuperjanovi vagun oli viimse võimaluseni täis. Vagunis olid haavatute saatjaks arst ja õde.⁴⁶

Rong hakkas liikuma alles kell 20, peal ligi 100 raskelt haavatut. Raputamine mõjus Kuperjanovile halvasti, enamiku ajast oli ta meelemärkuseta. Sõit oli aeglane ja Pukas tehti peatus. Alice Kuperjanov ja arst jäid kahjuks Pukas rongist maha ja sõitsid teise rongiga järele. Alles 1. veebruaril kell pool neli varahommikul jõudis ešelon haavatutega Tartu. Kuperjanov toimetati kanderamiga dr. W. von Reyheri erakliinikusse kella poole viieks, seega umbes 15 tundi pärast haavataasaamist. Samasse kliinikusse toimetati Kuperjanovi adjutant alamleitnant Nikolai Piip, lipnik August Kriiska ja üks haavatud soomlane. Kliinik asus Vallikraavi t. 10 ja oli tuntud ka Faure kliinikuna selle rajaja ja esimese omaniku nime järgi.⁴⁷ Praegu asub samas hoones Tartu Ülikooli Kliinikumi onkoloogiahaigla. Mellini erakliiniku (Pepleri ja Vanemuise t. nurgal) pi-

⁴³ A. Urgardi mälestused, I, 7; T. Mihkelsoni seletus; J. Gross. Sangaste mees jutustab...

⁴⁴ A. Kuperjanov. Julius Kuperjanovi kaaslasena..., lk. 124; O. Kiisa seletus; M. Henriksoni. Põhja-Poegade seltsis Eestis. – Vabadusmonument, II, lk. 80.

⁴⁵ J. Gross. Sangaste mees jutustab...; A. Kuperjanov. Julius Kuperjanovi kaaslasena..., lk. 123–124; E. Grosschmidt. Pealuu märgi all, lk. 33.

⁴⁶ A. Kuperjanov. Julius Kuperjanovi kaaslasena..., lk. 124–126.

⁴⁷ Prof. Zoega von Manteuffeli erakliiniku haigeteraamat 1911–1920. – EAA, f. 3462, n. 1, s. 7, l. 388p–389; ERA, f. 4073, n. 4, s. 237; A. Kuperjanov. Julius Kuperjanovi kaaslasena..., lk. 126–130.

J. Kuperjanovi surmakoht Vallikraavi 10.

sor L. Roostari hinnangul suur verejooks rinnus, mille peatamiseks midagi ei tehtud. Ravi piirdus vaid valuvaigistite ja ergutite süstimisega. Südame, neerude ja maksa vigastused olid ilmselt kerged ega põhjustanud surma. Samuti polnud veel surmavalt ohtlik algav kõhukelmepõletik. Kuperjanovi organism pidas suhteliselt kaua vastu. Arvestada tuleb viimaste päevade ülekoormust (magamatust) ja pikka evakueerimisaega. Ehkki haavatasamisest möödunud pikk aeg oli jätnud vähe elulootust, oleksid arstid pidanud siiski opereerima. Tõenäoliselt elanuks Kuperjanov sel juhul veidi kauem. Tänapäeva arstiteaduse tase oleks võimaldanud aga J. Kuperjanovi elu päästa.⁵¹

Kokkuvõtteks

Partisanide pataljon kandis põhiosa kaotustest pärast ülema evakueerimist lahinguväljalt. Kõige raskemini kannatas 2. rood, mis oli nii soomusrongilt kui ka mõi-

sast tuleva tule all ja mille ülem leitnant E. Saar viis alluvad vaenlase tegevust valesti hinnates otsustavale tormijooksule mõisa. Rood kaotas langenutena 3 ohvitseri eesotsas ülemaga ning 9 sõdurit. Ka soomlaste rasked kaotused olid tingitud paljuski nende endi liigest tormakusest, lahingukogemuste puudumisest ja halvast juhtimisest. Hoolimata vaenlase ägedast vastupanust ja suurtest kaotustest vallutasid partisanid ja soomlased poole viie paiku öhtul Paju mõisa. Kontrollitud andmetel kaotasid partisanid ja Põhja Pojad kokku langenutena 34 meest, haavatutena ja põrutada-saanuina 104 meest. Haavatutest 12 meest hiljem suri. Väited suurematest kaotustest on liialdatud.⁵² Punaste kaotused olid Eesti Riigiarhiivis ja Läti Riiklikus Arhiivis säilinud materjalide põhjal veidi väiksemad, nimeliselt on teada ligi 30 langenut, haavade tõttu surnut ja teadmata kadunut (ilmselt lahingu lõpus tapetut). Ajalookirjanduses ja mälestustes on punaste kaotusi mitmekordselt suurendatud.⁵³

⁵¹ Prof. L. Roostari eksperthinnang.

⁵² U. Salo. Paju lahing: müüt ja tegelikkus, lk. 88–90; E. Grosschmidt. Pealuu märgi all, lk. 36.

⁵³ LVA, f. 25, n. 1, s. 39, l. 64, 65p; f. 25, n. 1, s. 146, l. 55; J. Karu seletus 13.06.1936. – ERA, f. 2124, n. 1, s. 345; Istorija latõšskih strelkov (1915–1920). Riga, 1972, lk. 350–351.

Julius Kuperjanovi tegevust juhina Paju lahingus ei saa küll täielikult heaks kiita, kuid ka mitte hukka mõista. Ta püüdis iga hinna eest täita lahingukäsku, lüüa vaenlased kiiresti kodumaalt välja ja andis selle eest ka oma elu. Vastupanu organiseerimine Tartumaal Vabadussõja algul, partisanide väeosa loomine ja edukas sõjategevus enne Paju lahingut teevad Kuperjanovist aga ühe silmapaistvama sõjakangelase. Kahjuks lõppes tema elutee liiga varakult.

Kasutatud arhiivifondid:

Eesti Ajalooarhiiv

Fond 3462 Dr. med. J. Faure Erakliinik (Prof. Zoega von Manteuffeli Erakliinik)

Fond 3453 Mellini Haigla ja Õdedekool

Eesti Riigiarhiiv

Fond 495 Sõjavägede (Kaitsevägede) Staap

Fond 560 Kuperjanovi Partisanide Pataljon (Salk)

Fond 595 Põhja Poegade Rügement

Fond 2124 Vabadussõja Ajaloo Komitee

Fond 4073 Eesti seltside ja organisatsioonide liit "Ühistöö"

Läti Riiklik Arhiiv (Latvijas Valsts Arhīvs)

Fond 25 Iskolastrel

Paju lahingu monument. Foto: Urmas Salo, 2000

Urmas Salo

(1960)

Lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo osakonna (2000), praegu õpib sealsamas magistrantuuris. Töötab Eesti Kaitsejõudude staabiohvitserina, auaste kapten. Töötanud lepinguliselt ka välisministeeriumis, osalenud ajalooekspertina Eesti-Vene läbirääkimistel. Peamised uurimisvaldkonnad: Eesti Vabadussõda ja Eesti kaitseväge 1930. aastatel.